

УДК 343.9

DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v4.2023.18>

І. В. Кріцак
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії
з проблем досудового розслідування
Харківського національного університету внутрішніх справ
orcid.org/0000-0003-3530-4269

КРИМІНОЛОГІЯ ВІЙНИ КРИЗЬ ПРИЗМУ КРИМІНОТЕОЛОГІЇ: НАУКО/НАЦІОНАЛЬНОМЕТРИЧНИЙ ЗРІЗ ПРОБЛЕМИ

Нами проаналізовано понад 150 наукових статей українських авторів присвячених війні. Відібрані найбільш оригінальні ідеї/висловлювання вчених, які можуть бути закладеними у новітній напрям кримінологічної науки, що потребує свого розроблення в українських національних масштабах, – кримінології війни, зважаючи на те, що увага світової спільноти зосереджена на нашій державі. Тут варто задатись питанням: а як далі буде розвиватися театр воєнних дій російсько-української війни та яким чином зміниться геополітична ситуація у світі через/крізь призму етнонаціонального, духовнокультурносутнісного/метафізичного знання і багатьох пророцтв афонських монахів та руського старчества, що належить ще відшукати, ретельно аналізуючи цю площину?

В умовах сьогодення постало важливе завдання здійснити комплексний зріз проблеми війни, всього, що стосується воєнного. А це понад 15 тисяч наукових статей українських авторів лише за Бібліотекою В. І. Вернадського. Нами відібрані висловлювання, які дають окреме/комплексне бачення/зріз проблеми війни у національному вимірі. Не менш важливою є її історична ретроспектива. Тривалий час більшість авторів цитували російські наукові джерела. Однак ситуація змінилася. Насправді українські репозитарії та бібліотеки переповнені важливими/надзвичайно змістовними науковими фактами/матеріалами. Прикро те, що написання багатьох дисертаційних досліджень ґрунтувалось на переписуванні одне в одного давно відомих цитат.

Кримінологія війни на Заході та в країнах англосаксонської правової сім'ї є вельми популярною та розробленою на належному науковому рівні. Насправді війна як феномен людства потребує особливих комплексних/компетентнісних наукових зусиль/досліджень/посилів на монографічному рівні, особливо сьогодні. Така праця неодмінно буде корисною і для іноземних партнерів, адже Україна є форпостом для багатьох європейських держав та всього світу від збройної російської агресії, які не задіяні у війні, зважаючи на те, що, за словами видатних кримінологів, людство все ж вступило у апокаліптичну епоху трансформаційних змін установок/стереотипів/суспільних настроїв.

Ключові слова: кримінологія війни, кримінологія, науко/метричність, смерть українських воїнів, Бог, духовно-ціннісні ідеї, хвороби суспільства, армія, міграційні процеси, фейкова інформація, метафізичність науки, культура, тактики і стратегії ведення війни, економічний стан держави, психологічне/моральне здоров'я нації, корупція, сім'я покращення демографічної ситуації, наука як зброя, соціологічна складова, інформаційний фронт держави, правова свідомість, Священне писання.

Kritsak I. V. CRIMINOLOGY OF WAR THROUGH THE PRISM CRIMINOTEOLGY: SCIENCE/NATIONAL METRIC SECTION OF THE PROBLEM

We have analyzed more than 150 scientific articles Ukrainian authors dedicated to the war. Selected the most original ideas/statements of scientists, which can be embedded in the newest direction of criminological science, which needs its development on the ukrainian national-metric scale, – the criminology of war, given that, what warning world community concentrated in our country. It's worth it here ask the question: and how it will develop further theater military actions russian-ukrainian war and how will change geopolitical situation in the world through/through the prism of ethno-national, spiritual-cultural-essential/metaphysical knowledge and many prophecies athos monks and russian eldership, that belongs still find, carefully analyzing this plane?

In today's conditions, an important task has arisen to carry out a comprehensive analysis of the problem of war, everything related to the military. And this is more than 15 thousand scientific articles by ukrainian authors only in the V. I. Vernadskyi Library. We have selected statements that give a separate/complex vision/section of the problem of war in the national dimension. Its historical retrospective is no less important. For a long time, most authors cited Russian scientific sources. However, the situation has changed. In fact, ukrainian repositories and libraries are full of important/extremely meaningful scientific facts/materials. It is unfortunate that the writing of many dissertation studies was based on rewriting long-known quotes into each other.

The criminology of war in the West and in the countries of the Anglo-Saxon legal family is very popular and developed at an appropriate scientific level. In fact, war as a phenomenon of humanity needs special comprehensive/competent scientific efforts/research/efforts at the monographic level, especially today. Such work will certainly be useful for foreign partners as well, because Ukraine is an outpost for many European states and the whole world from armed russian aggression, which are not involved in the war, considering the fact that, according to prominent criminologists, humanity has nevertheless entered an apocalyptic era transformational changes in attitudes/stereotypes/social attitudes.

Key words: criminology of war, criminoteology, science/metrics, death of Ukrainian soldiers, God, spiritual and value ideas, diseases of society, army, migration processes, fake information, metaphysics of science, culture, tactics and strategies of warfare, economic state of the state, psychological / moral health of the nation, corruption, family improvement of the demographic situation, science as a weapon, sociological component, informational front of the state, legal consciousness, Holy Scripture.

Індія виключила теорію еволюції Дарвіна зі шкільної програми. Немає жодних фактичних доказів/даних того, що людина походить від мавпи. Сам Дарвін заявив, що його теорія – це лише теорія, заснована на контекстних/контекстуальних даних. Фактично, ДНК неандертальців та інших видів людини передбачає неприродні генетичні мутації, а не природну еволюцію [1].

В одній із печер Антарктиди були знайдені людські останки гігантських розмірів. Згідно з дослідженнями, розміри черепа у висоту досягали 70 см, розміри зубів доходили до 3 см. З позицій кримінології/метафізичності науки, важливо знати про існування каїнітської/як результат нерозкаяного гріха Адама і Єви та сіфїтської цивілізації, яка походить від Сіфа, який був послідовником праведного Авеля. Коли ж сини Сіфові почали поєднуватися з розпусними дочками Каїна – каїнітками – з'являються так звані ісполіни/велетні гріха. Відбулась видозміна структури тіла людини з понад 9-метровою висотою, а також трансформації відбулись на генному/родовому/духовно-сутнісному рівнях. Звідси, якщо існує фізичне тіло людини, значить, є його духовна матриця, яка зазнає значних руйнувань за тих чи інших обставин, чи навпаки, знаходиться в ідеальному стані за умови благочестивості проведення життя людини.

Весь світ – звук. Сучасна наука підтверджує цей вислів стародавньої Індії: все на світі, включно з щільною матерією, створює вібрації. Отже, можна говорити про намоленість/святість місця, Храму, яка мимоволі відчувається у часових вимірах.

Зі слів наших військових, сьогодні на передовій особливо відчутний трупний запах/запах смерті, який всюди і скрізь навіює моторошність та стурбованість перед межею/гранню потойбіччя. Залишається надіятись на успіх, Божу допомогу і підтримку, чи плече товариша, медика, який вчасно прийде на допомогу. А поза лінією розмежування радіють і веселяться, насолоджуються життям, часто випивають, грабують державну казну, забуваючи, яку велику ціну людських життів кращих синів і дочок платить наш народ за свободу зватися українцем, захисником своєї держави, Батьківщини. Звідси вимагається особлива мобілізація духовних і фізичних сил, щоб скоріше нинішня війна закінчилась. Чи вдасться умилювати гнів Божий на милість миру у світі цьому, щоб господарювати на своїй, Богом даній землі, вирощувати, сіяти і жати, спокійно спати вночі, забути про моторошні вибухи та сигнали тривоги? Жага перемоги неодмінно дає живильні/життєдайні сили і соки, щоб і надалі

працювати/творити/діяти, не жалючі власних сил, здоров'я, до останнього подиху, жертвуючи найцінніше, найдорожче, що є в кожного із нас, – навіть власне життя на вівтар державної незалежності, свободи від гріха.

Наука в умовах війни потребує особливої публікаційної активності авторів задля оперативного висвітлення багатьох напрацювань. Все, що було актуальним вчора, раптово втрачає свою цінність сьогодні. Час невпинно летить вперед, а тому слід мобільно пристосовуватись до багатьох обставин і ситуацій/ритмів сучасності.

Перечитуючи велику кількість текстів українських авторів, присвячених проблемі війни, з метою розроблення нового напрямку, – кримінології війни, мимоволі усвідомлюєш, яка розумна та високоосвічена українська нація. Завадою стало лише те, що в основу науки аж ніяк не закладався/не популяризувався міждисциплінарний підхід та авторська парадигма, які здатні відповісти на багато важливих/нагальних питань сьогодення.

Вчений у галузі права повинен однаково добре розбиратись у найрізноманітніших галузях знання. Задля цього, шляхом багатьох читань/напрацювань і спотикань, йому вдасться здобути відповідні/необхідні високі інтелектуальні рівні.

Кращим молінням людини є труд на благо ближнього, Славу Божу з особливим трепетом, страхом Божим, сміливістю/відвагою через призму смирення. Науковець/вчений живе в особливому світі. Весь час думаючи за науку, він ніколи не знає, яке «одкровення» та в який час прийде/стане відомим для нього. Як знаємо, великі істини приховані у простоті. Важливо лише цілісно присвятити себе науці і кожну вільну хвилину/натхнення використати для написання наукових праць відповідного масштабу і величини мислення.

Побувавши вкотре у музеї-садиби М. І. Пирогова, переконуєшся, що екскурсія відкриває нові і нові сторінки, велич постаті вченого-лікаря. Не думаймо, що у лику святих лише праведники у священному сані. Там багато простих і вчених людей, знатних, багатих і бідняків, – усіх, які угодили Господу. Вірю, що одним із таких сьогодні у Царстві Небесному є Микола Іванович Пирогов. Щось дивне і особливе можна відчутти у його садибі та місці поховання/спочинку і сьогоднішнього перебування на Вінниччині, коли хочеться відвідати це святе і особливе місце. Щаслива та

Земля, яка прихилила/прихистила до себе таку постать і особистість/величину світового масштабу. У Миколі Івановичу втілювалась уся Вселенна, глибина і масштаби поглядів і подвигів. Святитель Миколай Чудотворець його ніколи не залишав, а Господь у дивний спосіб/особливим чином завжди оберігав і допомагав. Миколо Івановичу, допомагайте нам у різних обставинах життя. «Дивний Бог у святих своїх, Бог Ізраїлів. Він, що народові дає силу й міць». «Дивенъ Богъ во святыхъ Своихъ: Богъ Израилевъ, Той дастъ силу и державу людемъ Своимъ» (Пс.67:36).

Актуальність розроблення наукової проблеми. З кінця лютого 2022-го Україна відкриває для себе ще один варіант театру – театр бойових дій, його справжніми учасниками стають влада, армія, народ, тероборона. Під снарядами у розбомблених містах, кулеметними вистрілами, спрямованими у бік заручників, евакуаційними потягами, що рятували жінок та дітей, у партизанському спротиві на тимчасово окупованих територіях, всі українці, ламаючи встановлені кимось правила гри та дивуючи світ справжнім козацьким драйвом, прописують свій варіант реальної історичної драми, спрямовуючи її у бік невідворотної перемоги [2, с. 33]. Зростання в усьому світі стихійних лих, міжнародних та міжрегіональних конфліктів призводить до значного збільшення чисельності жертв цих подій та військових котрі потребують соціально-психологічної реадaptaції до мирного життя. Будь-яка війна для суспільства несе багато наслідків: економічних, політичних, соціальних, психологічних тощо. При цьому найбільшого масштабу набувають відстроєнні наслідки війни, які впливають не лише на фізіологічне, духовне здоров'я, а й на соціальне та психологічне. Важливим питанням є визначення шляхів, які допоможуть вразливим категорія громадян швидше реадaptуватися до життя після війни. Новим викликом стало вторгнення росії на територію нашої країни – війна, що за декілька днів знищила житлові масиви в містах, зруйнувала лікарні, пологові будинки; люди з окупованих міст масово евакуювалися, багато мирних жителів загинуло, зокрема молодь і діти. Водночас в умовах російсько-української війни порушуються основні права і свободи людини, визначені Конвенцією ООН: право на життя; право на свободу та особисту недоторканність, право на повагу до приватного і сімейного життя; свобода вираження поглядів тощо; а також основні права, визначені Конвенцією про права дитини: право на життя, право вільно висловлювати свої думки; права на особисте і сімейне життя, недоторканність житла; право дитини на користування найбільш досконалими послугами системи охорони здоров'я та засобами лікування хвороб

і відновлення здоров'я; право кожної дитини на рівень життя, необхідний для фізичного, розумового, духовного, морального і соціального розвитку дитини тощо [3, с. 359].

Сучасні міграційні процеси українців за кордон: статистичний зріз проблеми. На думку міжнародних та вітчизняних дослідників, характер сучасного міграційного процесу в Україні є безпрецедентним і динамічним. Після початку російсько-української війни у 2014 р. українські громадяни, що були вимушені покинути власні домівки через окупацію Криму і воєнні дії в Донецькій і Луганській областях, переважно переселялися в межах нашої держави. Наслідком такої міграції стала поява особливої категорії українських громадян – внутрішньо переміщені особи, що становила майже 1,5 млн осіб до 24 лютого 2022 р. З розширенням ареалу активних бойових дій і відвертого прагнення агресора нанести якомога більше шкоди людському й економічному потенціалу України зростала і чисельність евакуйованих: причому одні й ті ж міста виступали як центрами тяжіння, так і центрами масового виїзду (Одеса, Дніпро, Львів, а з кінця березня 2022 р. – і Київ) [4, с. 33]. Внаслідок широкомасштабної російської агресії чисельність внутрішньо переміщених осіб в Україні суттєво збільшилася і станом на 8 грудня 2022 р. становила вже майже 5 млн громадян. Причому понад 3,5 млн громадян перемістилися після 24 лютого 2022 р., з яких понад 2,8 млн осіб вперше зареєструвалися з дня повномасштабного вторгнення [5]. Натомість після початку широкомасштабного російського вторгнення чисельність українських громадян, які через постійні загрози вимушені були виїхати за кордон і шукати прихистку в інших державах світу, має дуже високі показники. Інформацію про виїзд українських громадян, що вимушені тікати від війни, оперативно надають фахівці прикордонної служби України. Загальну чисельність українських біженців з перших днів війни на підставі аналізу відомостей від прикордонних служб різних держав світу відстежують і оприлюднюють на своєму офіційному сайті служби Управління Верховного комісара ООН у справах біженців. Станом на 15 лютого 2023 р. лише кількість біженців, які прибули до країн Європи з України після 24 лютого 2022 р., досягла понад 8 млн осіб. [6].

За даними уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Д. Лубінця, станом на грудень 2022 р. у національних програмах європейських країн 7,7 млн українських біженців зареєстровані як отримувачі тимчасового захисту. Усього після 24 лютого 2022 р. з України до сусідніх країн виїхало понад 14,5 млн осіб, як мінімум 11,7 млн з них в'їхало до країн Євросоюзу [7, с. 33]. Загалом, розміри зовнішньої міграції українських громадян майже вдвічі перевищують

внутрішню міграцію, яку спричинило російське вторгнення в Україну [8, с. 54].

Внутрішньопереміщені особи (ВПО) та громадяни нашої держави, які зараз знаходяться за кордоном: широкий спектр проблем та необхідність їхнього подолання. Розгортання динаміки російсько-українського конфлікту у повномасштабну війну призвело до того, що значна частина жителів України виїхали за її межі, що зумовило також потребу їхнього захисту і закордоном. При цьому виникли питання щодо їх захисту в якості біженців чи скористатися іншими варіантами захисту переміщених осіб через воєнний конфлікт. Внаслідок цього відбулася інтенсивна міграція українців всередині України та закордон [9, с. 87]. Через російсько-українську війну відбулося масове переміщення декілька десятків мільйона громадян України із місць, де відбувається масові насильства у ході військових дій та окупації території України. До тих пір, поки окуповані території не буде визволено, держава має вжити заходи щодо поселення, забезпечення зайнятості, надання соціальної, медичної, психологічної допомоги внутрішньо переміщеним особам. Проблема захисту прав осіб внаслідок російсько-української війни має подвійний характер. Вона зумовлена проблемами захисту внутрішньо переміщених осіб, тягар якого лягає на Україну, та у разі виїзду за межі України – до відповідних країн, де шукають притулку постраждалі мешканці України у рамках різних процедур від визнання біженцем до отримання додаткового захисту. При цьому виникає низка проблем щодо інтеграції ВПО у життя громад, де вони знайшли свій притулок і нове місце проживання. Таким чином, ВПО є вразливими у порівнянні із місцевими жителями і потребують ще своєї інтеграції і життя громад, що передбачає виконання державою низки обов'язків щодо забезпечення їх прав і свобод. Структура української міграції у країні Європи та Північної Америки є відмінною від міграції з країн Середнього Сходу чи Африки. Українці надають перевагу субсидіарному захисту на відміну від визнання біженцем, адже такий статус дозволяє зберегти свободу пересування та вільний вибір заняття, завдяки чому українці роблять вклад в національні економіки країн свого притулку і не виступають соціальним тягарем, як то переважно стається у ході звичайної міграційної кризи. Натомість після завершення війни Україні прийдеться вжити заходів до повернення українців додому у зв'язку із критичною демографічною ситуацією і потребою відновлення країни після руйнувань внаслідок воєнних дій [9, с. 92].

Вкидання фейкової інформації в умовах війни. У багатьох випадках фейк може бути не лише відправною точкою виникнення конфліктних

ситуацій у сучасному соціально-політичному дискурсі, а й результатом уже здійснених заходів. У 2018–2019 рр. фейки стали одним з основних елементів гібридної війни РФ проти України, коли інформаційні потреби населення були гіперпідвищеними. Зі «строкатого» переліку згенерованих фейкових повідомлень можна чітко виокремити ті, що спрямовувалися на формування агресії в громадян Росії проти українців (внутрішні) та дискредитацію України на зовнішній арені як держави, що порушує права громадян та підтримує терористичні погляди (зовнішні) [10].

З початком же повномасштабного вторгнення РФ в Україну з 2022 р. ці заходи продовжують супроводжуватися залякуванням і нагнітанням паніки («Україну захопили фашисти», зведеннями про велику кількість загиблих); створенням образу ворога (Степан Бандера) та образу героя (захисники «руського мира», всього духовного); дискредитацією командування армії («керівництву держави війна вигідна») та самої армії (жахливі умови служби, погане ставлення до військовослужбовців); кібератаками для дискредитації іміджу України; використанням тролів; фейковими новинами; приниженням усього українського (Україна – це недокраїна, українська мова – діалект російської, української культури не існує тощо); використанням релігії у пропаганді «руського мира»; апеляцією до емоцій («Українські солдати вбивають жінок та дітей»); теорією змови («зразки секретної зброї...», біолабораторії) та ін. Усе це у підсумку може призводити до деморалізації суспільства військовою агресією та погіршення міжнародної підтримки країни. Саме тому зарубіжні дослідники наполягають на необхідності формування «надійної екосистеми комунікації» в умовах війни [11]. Як інструмент інформаційної війни фейки становлять серйозну загрозу національній безпеці та підривають соціокультурні установки. З фальшивками треба боротися! Для цього необхідно розробити основи, архітектуру та рекомендації щодо формування системи протидії поширенню фейків та їх впливу на суспільство, включаючи відповідні форми, методи та технології. Така система дасть змогу у співпраці зі структурами громадянського суспільства забезпечити захист громадян від деструктивного впливу дезінформації, а також істотно обмежить канали її поширення [12, с. 101].

Формування/вибудовування/створення позитивного образу України на міжнародній арені, як запорука безпекового середовища. Можна стверджувати, що наявність в українській державі певних ресурсів і повноважень не є гарантією успішної державної політики в будь-якій галузі, включно з культурною. Однак екзистенційні виклики, на які Україна змушена реагувати, жорстко спонукають державу докласти всіх мож-

ливих у нинішніх умовах зусиль для того, щоб ознайомити світову громадськість з українською культурою та сформувати привабливий образ України та її народу. Для цього українській державі треба нарешті подбати про:

- формування стратегічного наративу української культури, який сприятиме виокремленню найефективнішого, з огляду на придатність до транслявання та поширення, мультиаспектного образу-іміджу України та українського народу;

- перехід від реактивних дій до проактивних, запровадження стратегічного планування заходів культурної дипломатії;

- запровадження системного підходу до реалізації завдань культурної дипломатії;

- застосування цільового підходу до формування програми дій залежно від особливостей країни-об'єкта потенційного впливу культурної дипломатії;

- збільшення ступеня креативності та іновативності дизайну заходів та подій для урізноманітнення форм та характеру діяльності в царині культурної дипломатії [13, с. 46–47].

Запропоновані засоби, на думку М. Кушнарської можуть суттєво підвищити ефективність української культурної дипломатії в площині стратегічних комунікацій. Оскільки культурна дипломатія – це важливий ресурс не лише культурного, а, насамперед, соціального та політичного впливу, наша держава потребує цього особливо гостро. Сьогодні ступінь інтересу світової, а найперше європейської громадськості до України є високим. Цей інтерес, виходячи із зазначеного, не є продуктом діяльності української культурної дипломатії, як можна було б припустити, – це опосередкований результат національного спротиву агресивним діям значно переважаючих сил ворога. Особливості культурного та соціального життя доби постмодернізму змушують визнати, що існує висока ймовірність того, що цей інтерес може бути скороминущим, тому здебільшого саме від України залежить чи вийде перетворити його на стійкий. Українська держава повинна використати цей уже наявний інтерес як відправну точку для презентації власних культурних здобутків та створення привабливого образу України на міжнародній арені. Саме це своєю чергою може сприяти певним довготривалим змінам у світовій громадській думці на користь України, що, за умов демократичного політичного устрою переважної більшості країн, може забезпечити нашій державі довготривалу потужну підтримку. Якщо ж Україна змарнує цей шанс і не використає його, втрати, яких може зазнати наша держава, будуть не лише символічними, а й цілком реальними [13, с. 47].

Українське бізнес середовище за сучасних умов воєнного стану. Українське бізнес-середовище в умовах воєнного стану зазнало суттєвих змін

та буде змінюватися і надалі. Велика кількість бізнесів понесли масштабних збитків, а деякі навіть втратили усе через жорстокі руйнування та окупацію частини територій нашої держави. Зокрема, за оцінками експертів проекту «росія заплатить», що реалізується аналітичним центром при Київській школі економіки KSE Institute, за підсумками 2022 року щонайменше 109 великих та середніх підприємств в Україні зазнали прямих збитків внаслідок повномасштабного вторгнення. Загальна сума прямих збитків підприємств, включно з державними, та приватних осіб-підприємців оцінюється в 13 млрд дол. США, 9 млрд дол. США з яких – це частка збитків великих та середніх підприємств. Своєю чергою, загальні непрямі втрати сягають 33,1 млрд дол. США, а необхідна сума для відновлення підприємств – 24,9 млрд дол. США [14].

Воєнний рік суттєво позначився також і на фінансових результатах підприємств. За оцінками Європейської Бізнес Асоціації, яка об'єднує понад 900 компаній, за підсумками року більшість підприємств зафіксували падіння доходів у доларах США. Зокрема, у 83% українських компаній відбулося зниження доходів, з них – у 29% підприємств відбулось падіння доходів на 5–20%, у 54% – падіння на 21% і більше. Лише 6% компаній повідомили про відсутність змін, а 11% можуть похвалитися навіть зростанням доходів у такий складний рік [15].

Крім зниження доходів підприємств, відбулося і безліч інших змін, що негативно позначилися на роботі українських компаній та суттєво ускладнили можливості ведення діяльності. Найбільш вагомою перешкодою для бізнесу є зростання цін на сировину, матеріали та товари. За період з лютого 2022 року по лютий 2023 рік із даною проблемою зіштовхнулися в середньому 65% підприємств, опитаних Інститутом економічних досліджень та політичних консультацій. Це пояснюється тим, що, по-перше, зростання цін на сировину та матеріали призводить до збільшення витрат на виробництво товарів, що може знизити прибутковість бізнесу, адже виробництво товарів стає дорожчим, а ціни на ринку можуть не відображати цих додаткових витрат. По-друге, зростання цін на товари може знизити попит на них, що теж є суттєвою проблемою для бізнесу (31%). Якщо товар стає дорожчим, то багато покупців можуть знайти альтернативи або зменшити свої покупки. Це може призвести до зменшення обсягів продажів бізнесу, що знизить його прибутковість та конкурентоспроможність компаній [16, с. 155–156].

Психологічне/моральне здоров'я нації/народу, як запорука успішності та процвітання колективу/суспільства. Перебування в умовах війни – це надзвичайне випробування для психіки будь-якого члена суспільства, навіть цивільної особи. Щоден-

ні звістки про смерті захисників країни та цивільних, близьких людей, спостереження численних видів руйнувань, усвідомлення можливості власної загибелі, втрати країною державної цілісності та суверенітету, державності – перелік можливих стресогенних інформаційних впливів є досить широким. Усе це спричиняє потужний астеничний вплив на психіку особи, яка захищається шляхом пускання в дію певних захисних механізмів, внаслідок чого у світоглядних конструктах та у характері міжособистісних (міжгрупових) комунікацій частини представників українського суспільства виникають певні астеничні зміни. Усі ми є індивідуальними за своїми психологічними характеристиками, світоглядом, психологічною стійкістю та пружністю тощо. Захисні резерви психіки теж у кожного свої, умовно усіх членів суспільства за цим критерієм можна поділити на дві категорії, в кожній з яких домінують певні психологічні реакції на війну: тих, хто здатен самостійно впоратися із цим психологічним навантаженням, зберегти критичність мислення навіть у цих надскладних умовах, і тих, хто на це не здатен. У даному випадку пропонується розглядати характерні психологічні реакції саме другої категорії осіб, для яких явище війни в державі є кризовим в психологічному плані. Важливим є збереження психічного здоров'я української суспільства та недопущення критичного зниження якості його життєдіяльності навіть в умовах повномасштабного воєнного конфлікту. Основними причинами необхідності розгляду даної теми є історична відсутність широкомасштабних військових конфліктів (війн) між суверенними державами впродовж останніх десятиліть, відносна нерозвиненість психологічної науки в регіонах протікання інших військових конфліктів за цей же період та низький рівень зацікавленості психологічної спільноти у дослідженнях даної проблеми. Здебільшого науковців до теперішнього часу цікавили саме наслідки війни в психологічному плані як такі, тобто, вплив війни на психічне здоров'я особистості та суспільства [17, с. 135].

Війна спровокувала адаптаційний синдром – комплекс різноманітних реакцій захисного характеру, що виникають в організмі людини і тварини у відповідь на значні пошкоджувальні чинники (стресори). «Кожен стрес залишає на людині незмінний рубець» – писав Ганс Сельє, так і війна не залишиться непомітною. Стресори впливають не лише на психологічний стан, а й на фізичне здоров'я людини. Вони є головними «чинниками ризику» та прояву й загострення таких захворювань, як серцево-судинні та захворювання шлунково-кишкового тракту. Можна з упевненістю сказати, що війна спровокувала стадію резистентності загального адаптаційного стрес-синдрому, при якому нервова система змог-

ла виробити достатню кількість ресурсів для того, щоб впоратися зі стресом. [18, с. 64].

Необхідність подолання корупції в умовах нинішньої російсько-української війни: профілактичні заходи. На думку К. О. Нестеренко, О. В. Булгакової, для зниження рівня корупції у 2023 році необхідно: – завершити конкурси й обрати професійних, незалежних і добросовісних керівників органів антикорупційної екосистеми: Агентства з розшуку та менеджменту активів, Національного антикорупційного бюро та Національного агентства з питань запобігання корупції; – провести реформу конституційного правосуддя з урахуванням висновків, наданих Венеційською комісією. Провести прозорий конкурс з відбору суддів Конституційного Суду України. Оновити органи суддівського самоврядування для забезпечення нормального функціонування судових установ та запуску повноцінної судової реформи; – відкрити дані, де це можливо і не шкодить інтересам безпеки та оборони. Відновити подання електронних декларацій та їх перевірку НАЗК. Відновити подання звітів політичних партій. Відновити функціонал органів, який обмежили через війну, окрім очевидних і обґрунтованих винятків; – використовувати електронну систему Prozorro для закупівель відновлення України після російського вторгнення. Забезпечити ефективний контроль та моніторинг закупівель [19, с. 100].

Негативний вплив корупції додатково виявляється в падінні авторитету країни, органів державної влади, моральних цінностей у суспільстві, вона зумовлює проникнення кримінальної складової в державно-управлінські та суспільні відносини, а також підриває економічні й політичні засади держави, блокує надходження іноземних інвестицій, що призводить до тінізації економіки, тощо. Безперечно, після Перемоги над державою-агресором перед Україною постане низка економічних, політичних і соціальних проблем, викликаних війною та посилені корупцією. У зв'язку з цим наша держава має вже зараз формувати і здійснювати ефективну скоординовану політику протидії корупції, встановлювати й заохочувати ефективні види практики, спрямовані на запобігання корупції. Це потребує злагодженої роботи всіх державних органів і суспільства, діяльність яких має бути спрямована не лише на викорінення корупції як явища, а й запобігання умовам, що спричиняють її виникнення. Таким чином, поряд з відсічю військової агресії не менш актуальним пріоритетом для всіх органів державної влади сьогодні має стати боротьба з корупцією [19, с. 100–101].

Сім'я як невід'ємна складова покращення демографічної ситуації у нинішній час через призму сучасного воєнного та післявоєнного ста-

ну країни. Складні і трагічні періоди соціально-демографічних випробувань, найбільшими з яких є війни, не лише міняють умови життєдіяльності населення, але і впливають на соціальні інститути суспільства, створюючи численні ризики розвитку, «перебудовуючи» ієрархію функцій і націлюючи їх на збереження соціального організму та людського потенціалу країни. Сім'я – як базовий інститут суспільства – зазнає потужного впливу війни і тих деструктивних процесів, що вона продукує. Саме сім'я є одним із основних інститутів, який сприяє продовженню життєдіяльності населення, а отже, і всього суспільства у цих критичних умовах [20, с. 4].

У передвоєнні десятиріччя розвиток сім'ї в Україні відбувався в тому ж напрямку, що й в інших європейських країнах, і сучасні цивілізаційні особливості організації сімейного життя – плюралізація форм сімейних об'єднань та шлюбних відносин, підвищення віку одруження та народження дітей, поширення позашлюбної народжуваності – поєднувався з досить високим рівнем шлюбності та збереженням сімейної солідарності поколінь [21, с. 19–28].

Сім'я є базовою передумовою існування і розвитку кожної нації, і принципи її організації та функціонування – це органічна складова соціокультурної системи і ментальності кожного народу. Сім'я як багатофункціональний інститут виконує комплекс соціально необхідних функцій, найважливіші з яких – репродуктивна (дітонародження), соціалізація (виховання) дітей та матеріальне утримання дітей. Саме у сім'ї діти не лише з'являються на світ, тут закладаються основи моделі поведінки і системи цінностей особистості й формуються основи національної самосвідомості нових поколінь. На довгому і складному історичному шляху української людності саме в українській сім'ї новим поколінням передавались духовні та культурні традиції українського народу, загальнолюдські та національні цінності, завдяки чому український народ зберіг свою національну ідентичність та унікальність менталітету попри століття колоніального поневолення. Сім'я як найбільш сталий, традиційний, базовий інститут суспільства завжди була найважливішим осередком самозбереження української ідентичності населення у всі складні періоди історії, забезпечувала його здатність до саморегуляції та відновлення. У період економічних, соціальних, військових випробувань «активізується» захисна функція сім'ї: активізується перевірений історичним досвідом механізм виживання за рахунок взаємодопомоги і взаємозахисту членів родини. Так, у ситуації трансформаційної економічної кризи 1990-х рр., коли рівень життя населення різко знизився, сім'я стала своєрідним амортизатором, що певною мірою забезпечує зняття напруги у від-

творенні населення, обумовленої незадовільним економічним забезпеченням його життєдіяльності, трансформаційною дезорганізацією таких інститутів, як ринок праці, інститути освіти, тощо [21, с. 6].

Слід відзначити, що у період війни інститут сім'ї відіграє важливу роль для забезпечення здатності соціуму до збереження людського потенціалу. Виконання багатьох важливих функцій сім'ї (народження та виховання дітей, їх захист, догляд за літніми та інвалідами) у цих екстремальних умовах украї ускладнено, але значення захисної функції сім'ї різко зростає. Сімейний механізм виживання та охорони людського життя: солідарність поколінь, взаємодопомога, обмін фінансовими та матеріальними ресурсами є запорукою збереження українського населення, його подальшого відтворення. Трансформація форми сімейних об'єднань, яка спостерігалася в Україні в останні десятиліття, не стала на заваді різноманітним формам сімейної взаємодії та взаємодопомоги. Сім'я як найбільш стійкий, традиційний інститут суспільства відіграє важливу роль у механізмі самозбереження населення у цей складний період. Солідарність близьких людей часто «виходить за межі» сім'ї, переростає у солідарність усєї української нації. Після закінчення війни солідарність українців, першоосною якої є сімейна солідарність, є запорукою відбудови і оновлення країни. Водночас війна та вимушена масова міграція населення загострила проблеми української родини (проблеми бідності, соціального сирітства, неміцності шлюбу, гендерної взаємодії), спровокувала нові ризики через деформацію статеву-вікової та шлюбно-сімейної структури населення: збільшення кількості овдовілих, одиноких сімей, дітей-сиріт, самотніх людей похилого віку. Багато родин опинилися в умовах крайньої бідності у зв'язку із втратою житла та джерел засобів існування, пережили стрес через загрозу життю та втрати близьких. Слід врахувати, що сім'я має потужний вплив на всі соціально-економічні процеси. Всебічна підтримка сім'ї, сімейного способу життя є передумовою збереження та успішного розвитку української держави. Наразі для нормалізації умов життя української сім'ї, повернення в Україну тих, хто був вимушений іммігрувати, найважливішим є вирішення питання безпеки: якщо не завершення війни, то значне покращення безпекової ситуації у регіонах, віддалених від військових дій. Вкрай важливим є вирішення житлової проблеми для тих сімей, чиє житло було пошкоджене чи повністю зруйноване. Досвід свідчить, що більшість українців «прив'язані» до свого житла, і для них важливо, що є куди повертатись. Важливим фактором повернення вимушених іммігрантів на Батьківщину є міцні сімейні зв'язки: не лише подружні,

але і між батьками і дорослими дітьми, братами і сестрами. У подальшому важливою є комплексна державна сімейна політика щодо зміцнення інституту сім'ї на засадах поєднання сучасної ідеології сімейного будівництва (можливість самореалізації для кожного, свобода вибору) і найкращих шлюбно-сімейних традицій українського народу. В Україні діють сімейні механізми підтримки членів родини: сім'я виконує функції щодо догляду і піклування за хворими, інвалідами, немічними людьми старшого віку. Необхідно створення правових, соціальних і економічних умов для якісного виконання цих функцій шляхом надання державної матеріальної та інституційної підтримки сім'ям, у складі яких є малі діти, інваліди, люди найстаршого віку з метою забезпечення кожному можливості гармонійно поєднувати виконання сімейних обов'язків і професійну самореалізацію. Особливу увагу слід приділити дітям, першочергово найбільш незахищеній категорії – дітям-сиротам і дітям, позбавленим батьківського піклування. Зростання кількості таких дітей (батьки яких загинули, перебувають у полоні, примусово депортовані, невідомо де знаходяться тощо) є одним із найтяжчих наслідків повномасштабної війни. Держава має проводити послідовну політику піклування про цих дітей, забезпечити їх гармонійний розвиток, створити умови для виховання у сім'ї або середовищі, максимально наближеному до сімейного. Для цього необхідна всебічна підтримка і вдосконалення механізмів допомоги всім сімейним формам утримання і виховання дітей цієї категорії – прийомним сім'ям, патронатним сім'ям, дитячим будинкам сімейного типу, сім'ям опікунів, підтримка національного всиновлення. Необхідно продовжити дослідження впливу війни на українську сім'ю: змін у шлюбно-сімейних процесах і структурах, нових тенденцій, які в перший рік повномасштабної війни можуть бути ще не помітні. Зрозуміло, що війна змінить українське суспільство, зміни торкнуться і української сім'ї [21, с. 14–16].

Роль жінки у суспільних процесах нинішньої російсько-української війни та вихованні молоді генерції/молоді, як запорука покращення демографічної ситуації держави через популяризацію бібліотечного порталу та наукових репозитаріїв. Бібліотеки є унікальними соціальними інституціями, які можуть бути включені в усі сфери суспільного життя. У сучасному суспільстві бібліотечні заклади стають багатофункціональними центрами, які сприяють усебічному розвитку кожної людини. Використовуючи свій інформаційно-комунікаційний потенціал, бібліотеки можуть ефективно впливати на зміну суспільної свідомості, створювати умови для всебічного розвитку особистості. Те, що бібліотеки просувають сьогодні цифрову грамотність, надають правову

й психологічну допомогу, допомагають вирішити нагальні життєві питання, є особливо цінним і має велике значення для реалізації потенціалу жінок у суспільних процесах. Являючись центрами духовного, культурного та пізнавального розвитку під час повномасштабної війни, бібліотеки допомагають українському народу об'єднатися, усвідомити свою національну унікальність, спонукають громадян до соціальної активності, відповідальності, при цьому акцентується увага на ролі жінки в історичному процесі [22, с. 184].

Соціологічні аспекти російської агресії щодо України. У 1992 р. в Інституті соціології НАН України було започатковано фундаментальний дослідницький проект соціологічного моніторингу настроїв, преференцій, моделей поведінки українців, їхнього ставлення до подій. Цей проект триває дотепер. Накопичені за 30 років унікальні емпіричні дані слугують основою для науково-обґрунтованих інтерпретацій, оцінок та вивчення далекосяжних соціальних наслідків російської агресії проти України. Так, після повномасштабного російського вторгнення в Україну більшість українців у різний спосіб гуртуються для спротиву загарбникам. Водночас, непоодинокими є випадки співпраці українських громадян з агресором. Релевантним теоретичним підґрунтям для соціологічного аналізу та інтерпретації цих суперечливих тенденцій є поняття соціетальної спільноти. Це поняття на фундаментальному рівні розробив видатний американський соціолог Толкот Парсонс. Він визначив соціетальну спільноту як сукупність взаємопроникних колективів різних типів, які координуються та кооперуються на основі єдиного інституційного нормативного соціального порядку суспільства. Серед основних типів цих колективів – соціальні класи, етноси, релігійні конфесії, регіональні спільноти, місцеві громади. Між колективами кожного з цих типів неминуче існує нерівність, пов'язана з доступом до різних цінних та дефіцитних ресурсів. Наслідком цього можуть бути потенційна соціальна поляризація, напруження та конфлікти між ними. Для запобігання таким конфліктам розбудовується нормативний інституційний соціальний порядок суспільства, який структурує соціетальну спільноту. Йдеться, власне, про суспільний лад, що втілюється насамперед у національному законодавстві. Він нормативно регламентує та інтегрує соціальні статуси, права та обов'язки різних типів людських колективів та їхніх членів. Зовні суспільний лад проявляє себе в координації та кооперації цих колективів, а також у їхній лояльності до нього. Поряд з лояльністю до суспільного ладу передумовою існування, стійкості та сталості соціетальної спільноти вважають солідарність з нею різних типів колективів у її складі. Лояльність і солідарність мають загалом сегментарний,

або множинний, характер. Усі колективи, до яких входить особа, потребують її лояльності та солідарності. Іноді можуть виникати конфлікти конкуруючих лояльностей та солідарностей. Тоді перед особою часто постає вибір, якій лояльності та солідарності віддати перевагу. Толкот Парсонс стверджував, що в ранньосучасних та сучасних суспільствах основою для структурно значущих солідарних спільнот є соціальний клас, етнічна належність, релігія, а також місцеве та регіональне проживання. Проте в умовах війни із зовнішнім ворогом виживання суспільства й держави вимагає більшої пріоритетності соціетальної та національно-державної лояльності і солідарності. Якщо натомість для громадян більш пріоритетною є конфесійна, соціально-класова, етнічна, регіональна, місцева чи сімейно-родинна лояльність і солідарність, суспільство та держава ослаблюються і можуть зазнати воєнної поразки та розпаду. Прикладами є розпад Російської, Османської, Австро-Угорської та Німецької імперій внаслідок їх згубної участі у Першій світовій війні. Перш ніж бути лояльними до суспільного ладу і національної держави, солідарними із соціетальною спільнотою, громадяни мають визнати її, приймати її існування. Тобто йдеться про легітимацію, яка на рівні масової свідомості є процесом набуття або підвищення рівня легітимності. У соціології легітимність – це суб'єктивно усвідомлена громадянами прийнятність, виправданість, законність, правомірність або справедливість суспільного ладу своєї країни чи як мінімум примирення з його існуванням [23, с. 46–47].

Наука, як зброя/інструмент боротьби з російською агресією. 29 червня 2023 р. у Варшаві відбулося чергове засідання координаційної групи високого рівня з підтримки і розвитку української науки. У засіданні взяли участь президент Польської академії наук Марек Конажевський, президент Національної академії наук США Марша Макнатт, президент Данської королівської академії Марі-Луїза Нош, президент Національної академії наук України Анатолій Загородній, повноважні представники Королівського товариства Великої Британії, Австралійської академії наук, Шведської королівської академії історії, літератури і старожитностей, Національної академії наук Німеччини «Леопольдина». Учасники зустрічі обговорили нагальні питання підтримки розвитку наукової сфери України, стан реалізації Плану дій з підтримки української науки. Особлива вдячність Польській академії наук та Національній академії наук США, завдяки яким понад 200 українських науковців отримали роботу і фінансову підтримку в інститутах ПАН. А щойно було започатковано нову вкрай важливу для нас довготермінову програму Польської академії наук спільно з Національною академією

науки США з підтримки українських дослідницьких команд. Слід також зазначити, що як вияв солідарності з Україною багато всесвітньо відомих наукових центрів та організацій припинили співпрацю з науковими організаціями росії [24, с. 3–4].

Так, гібридна війна та російська агресія проти України, спецоперації в інформаційному просторі та психологічний тиск, поєднані з ракетними ударами по інфраструктурі, бомбардуванням житлових кварталів, насиллям і тортурами цивільних, несподівано стали реальністю сучасної України та Європи. Відтак, поряд із традиційними способами міжнародної дипломатії важливого значення набуває наукова дипломатія, що відкриває для держав нові канали впливу та можливості. Цілком очевидно, що росія веде війну проти України не лише задля загарбання територій чи природних ресурсів. Це екзистенціальна війна – війна проти нашої культури, мови, ідентичності, історії, права на власний геополітичний вибір. З перших днів повномасштабного вторгнення українські вчені пояснюють іноземним колегам причини російсько-української війни, критикуючи односторонні, упереджені та зверхні погляди на українську культуру й історію, підкреслюють роль російських науковців у створенні новітньої зброї. Тому сьогодні наукова дипломатія потребує нового бачення в умовах глобальних викликів і загроз. А саме, постають такі питання: Чи всі форми міжнародного наукового співробітництва можна розглядати як безпосередні зусилля в сфері наукової дипломатії? Як мотивувати світ підтримувати Україну за допомогою науки? Як боротися з російськими наративами та міфами? Яких нових форм набуває наукова дипломатія на сучасному етапі? Мабуть, не було теми в науковій дипломатії, яка викликала б більш гарячі й непримиренні суперечки: Чи треба припинити будь-яку підтримку і будь-яку співпрацю з російською наукою? Чи існують «хороші росіяни» і як з ними взаємодіяти? Що робити, якщо українців і росіян запрошують на ті самі наукові події? Як бути з російськими та білоруськими опозиціонерами? Особливим подразником ці питання стали для окремих міжнародних наукових організацій, які побачили наступ на свободу науки чи загрозу для так званої «великої російської культури». У цих дискусіях вражає інфантильність і наївність (або ж навпаки – цинізм) співрозмовників, які у ХХІ ст. всерйоз говорять про «науку поза політикою» і відмовляються вірити, що росія використовує науку як зброю, а лєвова частка досліджень із соціогуманітаристики просякнута імперськими, ксенофобськими та експансіоністськими тезами. Від початку повномасштабного вторгнення НАН України розгорнула широку кампанію, покликану зупинити наукову співпрацю з росією та розірвати науко-

ві зв'язки з російськими науковими установами. Вже наприкінці лютого минулого року НАН України звернулася з відповідним закликом до світової наукової спільноти, аналогічні заклики оприлюднили окремі наукові установи. Широкомасштабне збройне вторгнення військ російської федерації на територію нашої країни викликало співчуття та відгук наукової громадськості всього світу. Міжнародні наукові організації, наукові центри, зарубіжні академії наук рішуче засудили агресивну війну проти мирної країни та висловили підтримку Національній академії наук України і всьому народові України. Тисячі українських науковців знайшли прихисток і отримали роботу в університетах і наукових установах по всьому світу, за що особлива вдячність усім, хто підтримує нас, надає фінансову і матеріальну допомогу нашим колегам, як за кордоном, так і в Україні [24, с. 3–4].

Протидія інформаційному фронту російської федерації шляхом посилення національної медійної складової. В умовах війни українські громадяни змогли створити комфортне для патріотів країни інформаційне поле, зорієнтоване на поширення впевненості у можливості перемогти агресора. Це дозволило тривалий час успішно протистояти впливу ворожих інформаційно-психологічних операцій. Цьому певний час сприяла сформована звичка перевіряти інформацію, а також доступність альтернативних джерел контенту в соцмережах, відеохостінгах та месенджерах. З часом соцмережі все частіше почали використовувати для поширення антиукраїнських наративів, що змусило Україну вдатися до нових форм контролю за розповсюдженням інформації. Водночас зусилля держави з протидії поширенню інформації, спрямованої на порушення територіальної цілісності та суверенітету України, є недостатніми. Для виправлення ситуації потрібні скоординовані зусилля органів управління, правоохоронних органів та українського громадянського суспільства, спрямовані на формування середовища, для якого антиукраїнські випадки будуть неприйнятними, а критика влади буде виключно конструктивною, спрямованою не на дестабілізацію ситуації в державі, а на покращення роботи владних структур [25, с. 140]. Створення на базі РНБО Центру протидії дезінформації виглядає дещо запізнілим, а його робота вимагає суттєво більш широкого охоплення громадян. Ідеться про створення принаймні робочих груп, які б оперативніше реагували на дії ворожих пропагандистів у мережі Internet, зокрема на створення TELEGRAM- та YouTube-каналів, а також на діяльність ботів. Крім того, необхідні системна цілеспрямована протидія спробам дискредитувати вище керівництво держави, спецслужби, ЗСУ та зусилля України на міжнародній арені. Позитивним видається й популяризація успішних

прикладів самоорганізації громадян, спрямованої як на організацію відсічі агресору, так і на відновлення мирного життя на деокупованих територіях і плідну роботу в тилу [25, с. 151].

Весною 2023 р. набув чинності Закон України «Про медіа» [26]. Згідно з його нормами доля української мови на телебаченні має зрости з 75% до 90%. Повноваження Нацради з телебачення і радіомовлення збільшаться за рахунок можливості регулювання роботи онлайн-видавництва і друкованих ЗМІ з можливістю блокувати їх без рішення суду. Надзвичайно важливо, що законом заборонено поширювати інформацію, яка містить пропаганду російського тоталітарного режиму, збройної агресії російської федерації як держави-терориста проти України, а також символіку воєнного вторгнення російського тоталітарного режиму. Заборонено поширювати інформацію, що принижує або зневажає державну мову, заперечує або ставить під сумнів існування українського народу (нації) та/або української мови. Крім того, онлайн-медіа зобов'язали подавати до Нацради доменні імена, за якими медіа доступне в мережі Internet із зазначенням реєстрів доменних імен. Для сервісів, які надаються через мережу Internet, обов'язковою стала передача даних про IP-адреси або їх діапазон, з яких здійснюється поширення сервісу, а також доменні імена, за якими медіа доступне в мережі. Це дозволить посилити контроль за онлайн-медіа та забезпечити відповідність їх роботи чинному законодавству. Вибір єдиного мовлення на початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну видається виваженим кроком, але через деякий час доведеться його змінювати. Українські громадяни не звикли до такого формату мовлення і будуть шукати інші джерела отримання інформації із розширенням використання соціальних мереж, відеохостингів та «хмарних» месенджерів. А цим неодмінно скористаються ворожі пропагандисти, у розпорядженні яких перебувають численні автоматизовані системи поширення інформації. Війна довела, що вкрай негативними можна вважати зволікання у припиненні діяльності ЗМІ, які поширювали міжетнічну ворожнечу, висловлювалися за порушення територіальної цілісності та суверенітету України. Помітною також виявилася і тривала безкарна діяльність окремих політичних та громадських діячів, журналістів, блогерів, різного роду «експертів», які займали відверту антиукраїнську позицію. Напевне після того, як вступив у силу Закон України «Про медіа», така ситуація буде виправлена. Недовіра до ЗМІ обумовлена найчастіше уявленнями громадян про залежність медіа від олігархів та надзвичайно великою кількістю негативної інформації, яка транслюється. Онлайн-висвітлення успішних бойових дій ЗСУ, роботи рятувальників, працівників правоохорон-

них органів засобами масової інформації позитивно впливає не лише на їх власний імідж, а й на ставлення громадян до держави загалом. Високий рівень довіри до ЗСУ ґрунтується на успіхах українських солдатів та офіцерів на полі бою. Водночас підтверджені повідомлення про втечу частини працівників із тимчасово окупованих територій, співробітництво із загарбниками, розкрадання гуманітарної допомоги негативно позначилися на іміджі органів державного управління та силових структур. Сумнівним можна вважати й формат поширення повідомлень через кількох радників Офісу Президента України, адже вони, намагаючись швидко відреагувати на зміни, нерідко змушені транслювати неперевірену інформацію. Прагнення деяких радників зберегти та примножити свою присутність у медіапросторі може повернутися різким зростанням недовіри громадян до них та поширенням скептичного ставлення до можливості владних структур забезпечити належний діалог із суспільством в умовах війни. Для формування дієвої інформаційної політики вкрай необхідна державна координація зусиль правоохоронних органів (у тому числі їх аналітичних підрозділів), наукових установ та організацій, державних органів та громадянського суспільства. Така координація дозволить сформувати як постійні, так і тимчасові робочі групи, здатні не лише гнучко реагувати на закиди ворожої пропаганди, а й діяти на упередження із формуванням комфортного для громадян України інформаційного середовища. Це також дозволить сформувати потужний дискурс, зорієнтований на формування позитивного ставлення до України як держави, здатної забезпечити громадянський мир та злагоду [25, с. 151–152].

Смерть українських воїнів як жахлива сторінка сучасної української історії. Соціальні катаклізми новітньої історії України, насамперед сучасна російсько-українська війна, та пов'язані з нею масштаби масової загибелі людей не могли не накласти відбиток на ментальність українців. Смерть і поховання в такому контексті є кризовою ситуацією (подією), перш за все для сімейно-родинної групи, а також інших соціальних спільнот, до яких був причетний померлий: локальної, професійної, дружньої та інших. В умовах російсько-української війни, особливо у форматі широкомасштабного вторгнення, виникають та набирають сталих рис нові форми комеморації. Серед них – цивільні поховання в екстремальних умовах, спонтанні меморіали, антивоєнні перформенси, зміна в топоніміці населених пунктів з метою вшанування військових-захисників, уродженців цих населених пунктів. Одним з видів збереження пам'яті та вшанування жертв серед цивільних громадян України і військовиків стали мережеві мартирологи. Сучасні ІТ-технології дозволяють

висловлювати жалобу в новому форматі: як у суспільному, так і приватному порядку, у спільнотах, що не обмежені родинним або дружнім колом спілкування. Будуючи віртуальні зв'язки в Інтернеті у формі соціальних мереж, форумів, кола підписників, колеґ чи знайомих, офіційні або приватні особи будують свою «віртуальну» спадщину в Інтернеті в режимі реального часу. Ця спадщина залишається в мережі необмежений час, дозволяючи іншим користувачам висловлювати жалобу та долучатися до спогадів про фігурантів некрологів, використовуючи «емоційні вподобайки» або коментарі під дописами. Заголовки некрологів українських муніципальних сайтів несуть емоційне навантаження для спонукання членів громад долучитися до висловлення колективної жалоби за загиблими односельцями. Акцент робиться на громадянській позиції загиблих. Тексти некрологів спрямовані на емпатичний відгук читача, орієнтовані на моральні чесноти загиблого; констатують передчасну смерть, а відтак і нездійснення певних життєвих планів. Шляхетність і рішучість, сміливість і безмежна життєрадісність – саме такими епітетами рясніють офіційні некрологи загиблих Захисників [27, с. 36–37].

Будь-яка війна – це насамперед втрата людських ресурсів, а війна за відстоювання цілісності та територіальної незалежності України у ХХІ ст. – величезна кількість жертв серед цивільного населення й особового складу. Так, якщо в умовах мирного життя смерть і поховання становлять, безумовно, кризову ситуацію насамперед для сімейно-родинної групи, а також інших соціальних спільнот, до яких був причетний померлий (локальної, професійної тощо), то в умовах війни громадяни опиняються перед фізичними та психологічними проблемами контакту зі смертю. У цьому контексті особливо складними усвідомлення смерті є для містянина, адже категорія смерті й пов'язані з нею мортальні практики десятиліттями в урбаністичному середовищі лежать у площині ритуальних послуг. Контакт із мертвим тілом у містянина традиційно зведений до мінімуму. Військове повсякдення спричинює порушення звичних правил поведінки містянина, коли смерть або її загроза перманентно наявна й вимагає порушення звичних правил, війна змусила вийти містянина з усталеного ритму життя. Вимушені реагувати на виклики воєнного часу, мешканці міст опиняються перед знищенням стандартів мирного життя, і за неможливості проведено мортальних практик в усталених межах кладовищ переносять їх у простір живих – на придомові території, дитячі ігрові майданчики. Якщо для селянина поєднання життєвого та мортального простору є цілком органічним і зрозумілим (достатньо згадати практику родинних або поодиноких поховань на городах чи в садках, що зафік-

совано етнографами ще на початку 2000-х рр. на Сумщині, Полтавщині, Гуцульщині) [28, с. 33] то для містянина така практика є шокуючим досвідом. Загальновідомо, що ставлення до смерті та мертвих є своєрідним локусом моральних норм і базовим чинником, який віддзеркалює сутність світоглядних засад будь-якого суспільства. Повномасштабне вторгнення російських військ, яке триває вже понад пів року, засвідчує: людська емпатія українців у часи війни сягає найвищого рівня: в українців не існує зараз приватного горя, уся жалоба – спільна [27, с. 38].

Висновки. Серед пріоритетних напрямів вдосконалення державно-політичного та суспільного життя на сьогоднішній день слід виокремити:

1. *Проблема необхідності співстраждання/співпереживання людському горю і біді.* Особливу стурбованість викликає болюча проблема внутрішньо переміщених осіб (ВПО) та громадян нашої держави, які знаходяться за кордоном і шукають чи вже знайшли кращий прихисток/притулок в інших країнах як біженці чи набули статусу працюючого/відпочиваючого за межами рідної домівки. Інтенсивна міграція українців викликала стурбованість як серед громадськості у багатьох регіонах України, які прийняли переселенців, так і за кордоном, а це понад десять мільйонів українців, які виїхали із місць, де зараз відбуваються бойові дії, та загалом з нашої держави. На превеликий жаль, більшість із нас так і не зрозуміла/не усвідомила, що таке війна. Чи потрібно віддати вільну частину житла у безоплатне користування, щоб не наживатись на людському горі, поділитися одягом, їжею з ближнім, цим самим заробити собі плоди для Неба. На жаль, більшість таких простих постулатів ще до кінця не засвоєні українським суспільством. Звідси, платимо велику ціну за перемогу та прагнення довгоочікуваного миру. Держава повинна вжити невідкладних заходів щодо облаштування будівель, 80% з яких готові до повноцінного функціонування та проживання, поселення у них найбільш потребуючих верств нашого суспільства, насамперед тих, хто втратив усе нажите та змушений скитатися, винаймати житло. Громадянське суспільство в особі громадських активістів повинно дати потужний імпульс через надання усілякої підтримки та допомоги щодо вирішення проблем зайнятості населення, а також волонтерських освітніх, адвокатських, послуг, загалом актуалізації місії соціального служіння. Найчастіше тягар внутрішньо переміщених осіб сьогодні лягає на самого себе, шукаючи вихід зі складних/скрутних обставин життя. Важливим завданням є повернення наших громадян додому, покращення демографічної ситуації та вибудовування нашої державності до набагато більш кращих/перспективних станів добра і справедливості

у багатьох відношеннях/аспектах матеріального, духовного, культурного, етнонаціонального.

2. *Необхідність підвищення правосвідомості державних службовців та пересічних громадян.* Формування професійної правосвідомості державних службовців в українському суспільстві за нинішніх умов російсько-української війни, значних суспільних перетворень, зміни ціннісних ідеалів, соціально-духовних трансформацій, попри все скорботне і болюче, сприяє благополучності атмосфери для насадження багатьох високих ідеалів. Такий стан опосередковує необхідність розвитку багатьох інтелектуальних рівнів як у пересічного громадянина, так і осіб, які обіймають високі державні посади. Низький рівень професійних умінь та навичок посадовців свідчить, що практика професійного/суспільного та повсякденного життя бажає кращого через широку палітру поширеності культури тік-ток, ютуб-каналів, а на мислення/читання та аналіз текстів найчастіше часу не вистачає. Наука не набула відповідних рівнів своєї актуалізації/популяризації. Звідси й зниження професіоналізму у численних галузях народного господарства. Невпинна працьовитість, чіткість уявлень про властивості/якість роботи та відповідні рівні відповідальності перед кожним громадянином може стати чинником мотивації, зважаючи на багаті історичні аспекти українського державотворення з понад двохтисячолітньою давністю. Звідси, нормативно-правове забезпечення/регулювання інноваційної діяльності з високим рівнем правової свідомості та ефективності правозастосування дасть багато корисних результатів. Актуалізація даної проблеми посилюється необхідністю вироблення імунітету до всього чужорідного через світосприйняття/чуттєвість авторитетних особистостей, коли шляхом продукування авторських праць/трудів/винаходів та відповідних процесів пізнання виробляється суверенний/державний імунітет через власну душу, серце, світогляд. Звідси, треба добре знати чим дихає ворог, які його настрої та почуття, щоб уміло конструювати тактики і стратегії боротьби на засадах його методів з метою прискікання зла, несправедливості, неправди.

3. *Важливість патріотичного виховання молоді в умовах війни крізь призму духовності.* Така діяльність залежить, насамперед, від вихователів/педагогів/вчителів і наставників, батьків та усіх оточуючих. Від того, які цінності будуть закладені, багато в чому залежатиме ритм сучасного життя. Велика місія патріотизму здійснюється інститутами громадянського суспільства, його активною складовою. Однак особлива роль у цих процесах належить освіті та науці. Виведення освітянського процесу в умовах воєнного стану на передові щаблі/рубежі, якісно високий, більш

новий рівень/ранг якої є важливим і величним завданням для нас усіх.

Невід'ємною частиною виховання є релігійна складова, прищеплення любові до Бога, ікони, молитви. Зрештою, такі цінності закладали нам наші батьки, бабусі і дідусі, рідні і близькі. Не можна їх втратити/спаплюжити/знівечити/якось применшити. Навпаки, XXI століття, зважаючи на можливість черпати інформацію з найрізноманітніших джерел, потребує особливого аскетизму/аскези. Нинішній час вимагає більше не слів, а діл виконання/введення/втілення в життя всього накопиченого досвіду і теоретичних напрацювань. У цьому аспекті почуття патріотизму потребує звернути увагу на обов'язки та відповідальність за своє/власне життя перед минулими та майбутніми поколіннями. Справді, для чого живеш, людино, у цьому світі, чим мислиш, куди йдеш, «камо грядеши», скільки багатства, всякого ймення потрібно тобі, чи готовий поділитися з ближнім останнім куском хліба? Така просвіта, правовідповідальність та дисциплінованість є запорукою спасіння людської душі, самозахисту від ворожих для людини сил природи, злих людей і духів злости піднебесної, які, немов лев, рикають, як би погубити нас у вічних муках. Людина за своєю природою грішна. А тому священство/монашество обирає перемену життя. Бути Предстоятелем/стояти попереду і виголошувати прохання за народ Божий не така вже легка справа. Важливо, кому ця місія довірена. Наскільки тембр голосу і внутрішньодуховний стан життя священнослужителя відобразатиме перемену довкола нас. Важливо любити свою країну, свій народ, служити їй всім серцем і душею.

Тут виникає дилема: з одного боку, ми вибудовуємо величні храми, а хоспіси для перестарілих/бездомних забуваємо зводити; з іншої сторони, невже, якщо минулі покоління, не маючи таких можливостей і техніки, збудували для нас величні святині, тоді чому ми у XXI столітті не можемо звести величний храм у всій його красі, коли сучасні приватні будинки не перевершать його. Як краще поступити/жити, – молитись чи трудитись, де золота середина, «царський шлях» одного й іншого, де межа зведення величних споруд чи допомоги ближньому? Можливо, місія служіння ближньому все ж первинна, а вже в результаті накопичення ресурсів можна зводити високі будови храмів. Однак, як побудувати храм людської душі в середині нас, «собори душ людських»?

4. *Важливі шляхи розвитку сучасної кримінологічної науки.* Кримінологія війни на сьогоднішній день є одним із найбільш перспективних напрямів наукових досліджень, а саме через/крізь призму етнопсихологічно-духовнокультурного стилю українських авторів з осмисленням всього того, що діється довкола нас, розумінням бага-

тьох процесів глобальної політики та природних, кліматичних умов, коли існує жорстока боротьба за виживання. Можливо, кримінологія/кримінопсихологія та кримінологія війни змусять нас замислитись над добрим, розумним, вічним, святим і непорушним.

Професія кримінолога-аналітика крізь призму багатьох наукових текстів, соціальних процесів, духовно-сутнісного/чуттєвого знання важлива ще й тим, що вчений-наукометрист щодня опрацьовує масиви наукового матеріалу, входячи у відповідний стан абстрагованості від світу цього, обираючи найбільш оптимальний час, потенціал запалу організму та життєвих сил для здійснення дослідницької діяльності, цілісно поринає у світ науки за тих чи інших обставин, виокремлює найбільш важливий науковий матеріал. Тут можна піднятися на п'єдестал науково-кримінологічного знання через найбільш важливі застереження від злого чи, навпаки, висвітлити добру/світлу сторону того чи іншого питання. Власне кримінологічна наука за цими двома критеріями й повинна працювати, розвиватись, процвітати.

Ідеологічна складова у нинішній час є не менш важлива, аніж боротьба з ворогом на передовій. А тому наукова спільнота у найкоротші терміни повинна прикласти/докласти максимум зусиль, щоб шляхом наукометрії щодня проводити відповідну аналітику наукових статей. Лише таким чином вдасться віднайти важливі цитати/висловлювання авторів, видатних особистостей і в такий спосіб можна буде вплинути на широкий загал мас/народностей. Війна ідеологій/ідеологем веде своє суперництво у боротьбі за Істину.

5. *Кримінологія як перспективний напрям глибинного осягнення кримінології війни.* Сучасне суспільство переповернуло жадібність, заздрість, цинізм, лицемірство, неправда, обман. Як же знайти шляхи виходу з цих жахливих станів? Відчувати Істину Христову, мислити, бути дотичним до неї є найважливішим здобутком людини на Землі. За нинішніх апокаліптичних умов війни, яка бурхливими темпами точиться в Україні, коли сотні воїнів щодня віддають свої життя за наше мирне співіснування, важливим є тримати належним чином духовну протиповітряну оборону в тилу. За цих обставин перспективною є кримінологія/кримінопсихологія з метою формування концептуальних основ кримінології війни.

Звідси спадають на думку важливі євангельські істини та народна мудрість, ціннісні прерогативи, якими багато віків жили наші предки, що в нинішній час може стати опорою того, як не втратити віри у перемогу, не здаватися до останнього. Слід завжди пам'ятати про те, що без Божої волі з нами нічого статися не може. Господь ніколи не допустить спокуси вище за наші сили. Водночас, кожен коваль свого щастя і обирає власну

позицію/дорогу обмежень чи всездозволеності. Настав час осягати високі істини, щоб не схибити, стати на правильний шлях життя.

Наші предки завжди жили за принципом: «Стій за Христа до мученицького вінця», «Бог не в силі, а в правді», «Без Бога, ані до порога». Наскільки вони намагалися нам передати шану до Землі, крихти хліба, а головне – любов до Бога, до ікони, яку з особливим трепетом і любов'ю шанували, намагаючись усвідомити як слід богобоязливо жити, служити ближньому, допомогти у скрутні обставини життя.

За словами класика, без вищої ідеї неспроможна існувати ні людина, ні нація. А найвища ідея на землі лише одна – це ідея про безсмертя людської душі, бо всі інші ідеї впливають лише з однієї. За таких умов найбільш важливим завданням є прагнення досконалості, особистого самовдосконалення. Справді, широка дорога без Бога. У Церкві Христовій за час Божественної літургії людина може охопити усю Вселенну, історію людства, щоб через молитву і покаєння згадати один про одного, цим самим умилювати гнів Божий на милість, його незбагненну любов до роду людського.

За таких умов, важлива налаштованість на оптимізм та боротьбу за правду у рамках Священного Писання: «Де, смерте, твоя перемога? Де твое, смерте, жало? Жало ж смерті то гріх, а сила гріха то Закон. «Гдѣ ти, смерте, жало? Гдѣ ти, аде, побѣда? Жало же смерті грѣхъ: сила же грѣха законъ» (1Кор.15:55-56). «Страшно впасти в руки Бога живого», «Страшно еже впасти въ руцѣ Бога живаго (Євр.10:31). Не обманюйтеся, Бог осміяний бути не може. Бо що лише людина посіє, те саме й пожне». «Не льститеся: Богъ поругаємъ не бываетъ. Еже бо аще сѣеть человекъ, тожде и пожнетъ (Гал.6:7). «Бо вже до коріння дерева і сокира прикладена: кожне ж дерево, що доброго плоду не родить, буде зрубане та й в огонь буде вкинене. «Уже бо и сѣкира при— корени древа лежить: всяко убо древо, еже не творить плода добра, посѣкаемо бываетъ и во огонь вметаемо» (Мф.3:10). Хіба ви не знаєте, що неправедні не впадуть Божого Царства? Не обманюйте себе: ні розпусники, ні ідоляни, ні перелюбники, ні блудодійники, ні мужоложники, ні злодії, ні користолобці, ні п'яниці, ні злоріки, ні хижакі Царства Божого не впадуть вони». «Или не вѣсте, яко неправедницы Царствія Божія не наслѣдять? Не льстите себе: ни блудницы, ни идолослужители, ни прелюбодѣ, [ни сквернителе,] ни малакіи, ни мужеложницы, ни лихоимцы, ни тати, ни пияницы, ни досадители, ни хищницы Царствія Божія не наслѣдять» (1Кор.6:9-10). «Я дорога, і правда, і життя. До Отця не приходять ніхто, якщо не через Мене». «Глагола ему Іисусъ: Азъ есмь путь и истина и животъ: никтоже приидетъ ко Отцу, то-

кмо Мною» (Ів.14:6). «Бо так, як в Адамі вмирають усі, так само в Христі всі оживуть». «Якоже бо о Адамѣ вси умирають, такожде и о Христі вси оживуть» (1Кор.15:22).

Доколе, Госпоже, забудеши нас?
И не избавиши нас в час скорби нашея!
Доколе вознесетсѣ враг наш на нас?
Силою и властью Твоею сокруши его!
Да возвеличим Тя, Благодатную,
И прославим яко Непобедимую Победу!
(молитва перед іконою Ченстоховинської матері Божої)

Література

1. Scientists in India protest move to drop Darwinian evolution from textbooks. 28 apr 2023. SCIENCE. URL: <https://www.science.org/content/article/scientists-india-protest-move-drop-darwinian-evolution-textbooks>
2. Ковальчук О. В. Рефлексії на тему війни в українському сценіграфічному контенті ХХ – початку ХХІ століття. *Мистецтвознавство України*. 2022. Вип. 22. С. 20-34.
3. Безлюдний О. Рецензія на колективну монографію "Соціально-психологічна реабілітація вразливих категорій громадян від наслідків війни" (2022). *Соціальна робота та соціальна освіта*. 2022. Вип. 2. С. 358-360.
4. Лібанова Е., Позняк О., Цимбал О. Масштаби та наслідки вимушеної міграції населення України внаслідок збройної агресії російської федерації. *Демографія та соціальна економіка*. 2022. № 48 (2). С. 37–57. <https://doi.org/10.15407/dse2022.02.037>
5. У ІІІ Форумі з міграційного права взяли участь заступники Міністра соціальної політики України К. Кошеленко та У. Токарева. Міністерство соціальної політики України : офіц. вебсайт. 12 груд. 2022. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/22416.html>
6. Refugees from Ukraine recorded across Europe. UNHCR. 15 Feb 2023. URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>
7. Михайлов Д. Скільки українців, які поїхали з країни через війну, планують повертатися – опитування. *Суспільне Новини*. 15.02.2023. URL: <https://susplne.media/386273-skilki-ukrainciv-aki-poihaliz-kraini-cerez-vijnu-planuut-povertatisa-dodomu-opituvanna/>
8. Закірова С. Українські біженці від війни: аналіз інформаційних ресурсів підтримки. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. 2023. Вип. 67. С. 54-81.
9. Журавльова Г. С. Основні проблеми захисту переміщених осіб в умовах російсько-української війни. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 3. С. 87-92.
10. ТОП-10 фейков 2018 года. URL: <https://nakipelo.ua/top-10-fejkov-2018-goda/> (дата звернення: 20.03.2023).
11. Zittrain J. L., Lazer D. M. J., Baum M. A., Benkler Y., Berinsky A. J., Greenhill K. M., Menczer F. The science of fake news. *Science*. 2018. No. 359 (6380). Pp. 1094–1096. <https://doi.org/10.1126/science.aao2998>
12. Глушук Є. Фейки як інструмент тиску в умовах війни: специфіка застосування та сприйняття. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. 2023. Вип. 67. С. 96-107.
13. Кушнарєва М. Українська культурна дипломатія під час війни: досвід, проблеми, перспективи.

Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 2023. Вип. 67. С. 35-53.

14. KSE Institute. Проект «Росія заплатить». Kyiv School of Economics. 2022. URL: <https://kse.ua/ua/russia-will-pay/> (дата звернення: 24.04.2023)

15. Кисляк Р. Як бізнес в Україні пережив перший рік війни. Новини Live. 2023. URL: <https://economics.povnyu.live/iak-biznes-v-ukrayini-perezviv-pershii-rik-viini-79046.html> (дата звернення: 24.04.2023)

16. Ситник Н. С., Бундз Н. Б. Стан українського бізнесу в умовах війни: проблеми та перспективи. *Міжнародний науковий журнал "Інтернаука". Серія: Економічні науки*. 2023. № 5(2). С. 154-161.

17. Скрипкін О. Г. Аспекти проявів негативних психологічних реакцій на реалії війни в українському суспільстві. *Вісник Національного університету оборони України*. 2022. Вип. 5. С. 135-143.

18. Денефіль О. В., Зьомко Ю. В., Мусієнко С. А. Зміни психологічного здоров'я студентів старших курсів протягом року повномасштабної війни в Україні. *Здобутки клінічної і експериментальної медицини*. 2023. № 2. С. 61-66.

19. Нестеренко К. О., Булгакова О. В. Антикорупційна політика України в контексті війни. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. Вип. 77(2). С. 98-101.

20. Слюсар Л. Українська сім'я в умовах війни. *Демографія та соціальна економіка*. 2023. № 2. С. 3-20.

21. Населення України. Демографічні тенденції в Україні у 2002–2019 рр.: кол. моногр. / за ред. О. М. Гладуна; НАН України, Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи. Київ, 2020. 174 с.

22. Чернявська Л. Специфіка бібліотечної роботи у просуванні ідей гендерної рівності під час війни. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. 2023. Вип. 67. С. 174-191.

23. Резнік В. С. Сучасна українська соціетальна спільнота в умовах війни: легітимація, лояльність та солідаризація (стенограма доповіді на засіданні Президії НАН України 3 травня 2023 р.). *Вісник Національної академії наук України*. 2023. № 7. С. 46-55.

24. Загородній А. Г. Наукова дипломатія в умовах повномасштабної війни в Україні (виступ на зустрічі президентів та представників академій наук з нагоди започаткування довгострокової програми підтримки українських колективів при Польській академії наук, здійснюваної у співпраці з Національною академією наук США та іншими партнерами). *Вісник Національної академії наук України*. 2023. № 7. С. 3-8.

25. Ніколаєць Ю. Інформаційно-комунікаційний простір України в умовах російсько-української війни (2014–2023). *Сіверянський літопис*. 2023. № 2. С. 140-152.

26. Про медіа. Закон України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text>.

27. Таран О. Громадянські практики вшанування загиблих – нові форми міської комеморації в умовах російсько-української війни. *Народна творчість та етнологія*. 2023. № 1. С. 36-47.

28. Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 5. Поховально-поминальні звичаї та обряди / [голов. ред. Г. Скрипник]; НАН України; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2020. 464 с.